

Karel van der Toorn

Wie schreef de Bijbel?

DE ONTSTAANGSGESCHIEDENIS
VAN HET OUDE TESTAMENT

Karel van der Toorn

Wie schreef de Bijbel?

DE ONTSTAANSGESCHIEDENIS
VAN HET OUDE TESTAMENT

Tweede druk

Uitgeverij
Ten Have

Inhoud

Inleiding	7
HOOFDSTUK 1	
Boeken die geen boeken zijn	16
<i>Schrijven in de wereld van de Bijbel</i>	
HOOFDSTUK 2	
Auteurschap in de Oudheid	38
<i>Praktijk en perceptie</i>	
HOOFDSTUK 3	
Op zoek naar de schrijvers I	62
<i>Comparatief bewijsmateriaal</i>	
HOOFDSTUK 4	
Op zoek naar de schrijvers II	86
<i>Bijbels bewijsmateriaal</i>	
HOOFDSTUK 5	
Boeken maken	122
<i>Schrijversmethoden van tekstproductie</i>	
HOOFDSTUK 6	
Het onderricht van Mozes	158
<i>Schrijverscultuur in de spiegel van Deuteronomium</i>	

HOOFDSTUK 7

De totstandkoming van de profeten 190

Het boek Jeremia als werk van schrijvers

HOOFDSTUK 8

Sleutelen aan openbaring 222

De Heilige Schrift als schrijversconstructie

HOOFDSTUK 9

De constructie van de canon 252

De afsluiting van de Hebreeuwse Bijbel

Literatuuroverzicht 285

Afkortingen 289

Noten 291

Bijlage 1: De Hebreeuwse canon in vier varianten 310

Bijlage 2: Geschiedenis van het Nabije Oosten 313

Bijlage 3: Kaart van het oude Nabije Oosten 320

Bijlage 4: Kaart van Palestina 321

Register van bijbelteksten 322

Verantwoording van de auteur 334

Verantwoording van vertaling en bewerking 336

HOOFDSTUK 1

Boeken die geen boeken zijn

Schrijven in de wereld van de Bijbel

We zien de Bijbel gewoonlijk als een verzameling boeken – en terecht, zo zou men kunnen zeggen: de naam Bijbel is immers afkomstig van het Griekse woord *biblia*, wat ‘boeken’ betekent.¹ Joodse schrijvers verwezen vanaf de tweede eeuw voor Christus naar de Hebreeuwse geschriften als ‘de boeken’ (Dan 9:2) of ‘de heilige boeken’ (1 Makk 12:9).² Dat is sindsdien de gebruikelijke kijk op de Bijbel geworden. Deze visie inspireerde rabbijnse discussies over de volgorde en de auteurs van de verschillende bijbelboeken en het verklaart onze gewoonte om te spreken over het ‘boek Genesis’, het ‘boek Jesaja’ en het ‘boek Job’.

Maar hoe oud en wijdverbreid de gedachte van de Bijbel als een reeks boeken ook mag zijn, toch is het een misleidend concept. Want de boeken van de Bijbel zijn geen boeken in de moderne zin van het woord. Die zienswijze vertekent de werkelijkheid. Er waren in het oude Israël namelijk geen boeken. Boeken zijn een hellenistische uitvinding, ontstaan in een tijd waarin de geletterdheid toenam omdat er steeds meer scholen en bibliotheken kwamen in het Middellandse Zeegebied en het Nabije Oosten. Omdat het grootste deel van de Bijbel afkomstig is uit de periode vóór het hellenistisch tijdvak, is het een anachronisme om de Bijbel een boek of een verzameling boeken te noemen.

Als de geschriften in de Bijbel geen boeken zijn in de moderne zin van het woord, wat zijn ze dan wel? Om die vraag te beantwoorden moeten we onderzoek doen naar de rol van het schrijven in het vroege Israël en het oude Nabije Oosten. In dit hoofdstuk zullen we dat doen. Ik zal de literaire productie in het prehellenistische Palestina vergelijken met praktijken die gebruikelijk waren in het oude Mesopotamië. Historisch gezien hebben twee factoren een beslissende invloed uitgeoefend op de aard van geschreven documenten in het oude Nabije Oosten: (1) het feit dat de beschavingen van die tijd in de meest wezenlijke zin orale culturen waren waarin het kunnen lezen en schrijven was voorbehouden aan een kleine elite, en (2) de materiële voorwaarden voor het schrijven in de Oudheid: het materiaal dat gebruikt werd om op te schrijven en het werk dat de fysieke productie van teksten kostte. We zullen zien dat noch de culturele, noch de materiële voorwaarden voor het schrijven gunstig waren voor de ontwikkeling van een boekcultuur en dat de eerste Joodse boeken afkomstig zijn uit de hellenistische tijd.

Geletterdheid in het oude Nabije Oosten

De grote beschavingen van de Oudheid waren culturen waarin teksten mondeling werden overgeleverd. Hoewel de cijfers per plaats en periode verschillen, vormden de geletterden altijd slechts een kleine groep van de samenleving. De Mesopotamiërs waren de uitvinders van het schrift, maar toch kon minder dan 5 procent van de bevolking lezen of schrijven. In Egypte lag het aantal geletterden iets hoger dan in Mesopotamië, maar zelfs de meest ruime schattingen komen ook hier niet verder dan 7 procent van de bevolking. In de klassieke wereld was de situatie niet anders. Griekenland had een percentage geletterden van ongeveer 10 procent, maar bleef desondanks een orale cultuur waarin retorica het fundament en welsprekendheid het doel van de opvoeding vormden.

Het bepalen van de graad van geletterdheid in het oude Nabije Oosten is geen kwestie van het eenvoudig optellen van percentages en cijfers. Door het ontbreken van onweerlegbare gegevens, wisselen de cijfers met de motieven, vooroordelen en persoonlijke vermoedens van de onderzoeker. Sommige onderzoekers overdrijven het veronderstelde niveau van geletterdheid, terwijl anderen het onderschatten. Mede door de minimalistische

schattingen van vroegere geleerden, bestaat er momenteel een trend om hogere getallen te noemen.³ Maar zelfs als basale leesvaardigheid op bepaalde plaatsen en in bepaalde tijden gebruikelijker was dan over het algemeen wordt aangenomen, blijft het twijfelachtig of dat duidt op een wijdverbreide geletterdheid. Het vermogen om letters te kunnen lezen is nog wel even iets anders dan de actieve beheersing van de schriftelijke traditie van een cultuur. Werkelijke geletterdheid (*high literacy*) bleef beperkt tot een kleine groep. Voor de meerderheid van de bevolking was het mondeling gesproken woord het voornaamste communicatiemiddel.

Of het aantal geletterden in Israël hoger lag dan in Mesopotamië of Egypte is omstreten. Terwijl sommige auteurs er zeker van zijn dat lezen en schrijven heel gewoon waren in het leven van de Israëlieten,⁴ beweren anderen dat geletterdheid beperkt bleef tot een kleine groep schrijfbeambten en priesters.⁵ De ideologische ondertonen in het debat zijn moeilijk te ontkennen. Het bewijsmateriaal suggereert dat de rol van het schrift in Israël dezelfde was als in het oude Nabije Oosten. Het aantal geletterden was vermoedelijk vergelijkbaar met dat in de omliggende beschavingen.

Sommigen beweren dat het aantal geletterden in Palestina hoger lag dan elders omdat de Israëlieten het alfabet gebruikten. Hoewel het waar is dat het alfabetische schrift aanzienlijk makkelijker te leren is dan spijkerschrift of hiëroglfen tonen moderne studies aan dat er geen absolute correlatie bestaat tussen de eenvoud van het schrift en het niveau van geletterdheid. Als je ongeveer 3.000 tekens moet kunnen ontcijferen om te kunnen lezen, zoals in sommige logografische systemen, dan is het schrift inderdaad een obstakel voor geletterdheid van gewone mensen. Maar fonetische schriften, zoals ooit gebruikt in Mesopotamië en nu in Japan, zijn niet noodzakelijkerwijs een grotere hindernis voor geletterdheid dan het alfabet. Het niveau van geletterdheid hangt af van culturele waarden, sociale gebruiken en toegang tot scholing. Dat is belangrijker dan het gemak waarmee een schrift kan worden geleerd. De cultuur van de Israëlieten was overwegend oraal. Het vermogen om een naam te schrijven (Recht 8:14) of een brief te lezen (Lachish Brief 3) kan heel gewoon zijn geweest, maar dat betekent nog niet dat Israël een geletterde samenleving was. De transmissie van culturele traditie – oorsprongsverhalen, legendes over voorouders en helden, voorschriften en verboden, beroepsvaardigheden en wijsheid – geschiedde vrijwel geheel via mondelinge overlevering.

Geschreven teksten voor mondelinge voordracht

Het feit dat de beschavingen van de Oudheid orale culturen waren beïnvloedde de teksten die op schrift werden gesteld. In Babylonië en Israël waren geschreven teksten meestal bedoeld om een mondelinge voordracht te ondersteunen. De in deze culturen gebruikte werkwoorden voor ‘schrijven’ betekenen letterlijk ‘roepen, hardop uitspreken’ (Hebreeuws *qārā*, Akkadisch *šasû* en de variant *šitassû*). De taal weerspiegelt zo de wijze waarop teksten werden gebruikt. Geschreven documenten werden hardop gelezen, zowel bij openbare als bij persoonlijke lezing. Stillezen was heel ongebruikelijk. Zelfs de leerling die op een eenzame plaats las, ‘prevelde’ de tekst die hij las (Ps 1:2; vgl. Hand 8:30). Als iemand werd aangemoedigd om iets goed te lezen, zei men hem erop te letten dat de tekst ‘niet van zijn mond week’ (Joz 1:8). Lezen was met andere woorden een orale activiteit.

Schrijven is een communicatiemiddel. Om zijn bestemming te bereiken had de geschreven tekst een stem nodig. Teksten waren bestemd voor de oren in plaats van de ogen. In Jesaja 29:18 wordt een tijd voorspeld waarin ook ‘doven zullen kunnen horen hoe uit een boek [*sēfer*] wordt voorgelezen’. Zelfs bij minder gewijde vormen van schriftelijke communicatie zoals brieven was het gebruikelijk dat iemand anders de brief aan de geadresseerde voorlas. Een boodschapper bezorgde de brief niet als een postbode. Hij ‘verkondigde’ de boodschap, waarbij de geschreven brief als geheugensteuntje en controlemiddel werd gebruikt. Om die reden beginnen Babylonische brieven met een zinswending die gericht is tot de boodschapper: ‘Spreek als volgt tot die-en-die.’ Van de weinige leken die konden lezen werd verwacht dat ze een brief memoriseerden. Een militaire bevelhebber uit Lachish zegt, niet zonder trots: ‘Als ik een brief krijg, kan ik hem als ik hem heb gelezen, in zijn geheel reciteren.’⁶

Ook andere vormen van schriftelijke communicatie vroegen om de stem van een lezer. In Mesopotamië en Egypte werden ook koninklijke wetten afgekondigd met behulp van geschreven teksten. De verwijzing in Jesaja 10:1 naar degenen ‘die onrechtvaardige wetten invoeren, hen die dwangbevelen uitschrijven’ weerspiegelt dit Israëlisch gebruik. Er werden talloze kopieën gemaakt van verordeningen die bij stadspoorten en tempelpoorten in het gehele land werden voorgelezen om de bevolking te informeren. Verspreiding vond plaats door middel van formele mondelinge afkondigingen van de tekst door daartoe aangewezen voorlezers. Zo werd het koninklijke

besluit om offers in de plaatselijke tempels te verbieden en de eredienst te centraliseren in Jeruzalem aan de bevolking meegegeeld door middel van afschriften van de verordening, die werden opgehangen bij de stadspoorten en werden voorgelezen door openbare voorlezers.

Deze voorbeelden laten zien dat met de uitvinding van het schrift en de opkomst van een geschreven literatuur de orale cultuur niet onmiddellijk transformeerde in een literaire cultuur. Het schrift had een diepgaande invloed op de intellectuele ontwikkeling van de beschaving, maar zolang er geen industriële productie van geschreven teksten was, bleef het gesproken woord het belangrijkste communicatiemiddel. Zelfs de klassieke teksten uit Mesopotamië, bekend uit het onderwijsprogramma van de schrijfbeambten, werden ontworpen voor mondelinge voordracht. Het Babylonische vloedverhaal dat bekend staat als *Atraḫasis* is geen boek of essay, maar een 'lied' (*zamāru*):

Dit is mijn lied tot lof van U [d.i. de god Ea].

Moge de Iggigoden [het] horen en onder elkaar uw grootheid loven.

Ik heb tot alle volken gezongen over de Vloed: Hoor!⁷

Bijna duizend jaar later worden nieuw geschreven mythen nog steeds aangeduid als 'liederen'. De epiloog van het *Lied van Erra* somt de beloningen op voor degenen die de nieuwe compositie onder de aandacht brengen:

In het heiligdom van de godheid die dit lied eert,

Zal overvloed zijn ...

De zanger die het zingt zal niet sterven aan de pest,

Maar zijn optreden zal de koning en prins behagen.⁸

Atraḫasis en *Erra* laten zien dat in Babylonië producten van creatief schrijven alleen een publiek bereikten als er een zanger was die bereid was om het lied op te nemen in zijn repertoire. Hoeveel mensen lazen het *Gilgamesj Epos*? De massa kende dit werk slechts omdat ze het hadden gehoord uit de mond van de zangers en barden.

Ook in Israël werden geschreven literaire composities niet gemaakt voor private lezers. Geschreven teksten bereikten hun publiek via mondelinge overdracht door een spreker. Als profeten schreven – of een secretaris had-

den die hun woorden opschreef – bereikte hun boodschap het publiek via openbare lezingen. Zo kreeg Habakuk de opdracht om zijn profetie op te schrijven zodat een heraut de boodschap kon verkondigen (Hab 2:2):

Schrijf dit visioen op,
grif het duidelijk in platen,
zodat het snel te lezen is.

Andere gevallen van geschreven profetie hadden een vergelijkbaar doel. Volgens een verhaal dat de authenticiteit van de rol van Jeremia moest aantonen, schreef Baruch de schrijfbeambte de verzamelde orakels van Jeremia op in een boekrol. Op een vastendag ging Baruch naar de tempel en las deze profetieën voor aan de tempelbezoekers (Jer 36:1-10). Of het verhaal historisch juist is of niet is onbelangrijk. Waar het om gaat is dat het de gewoonte beschrijft om teksten op te schrijven zodat die bij mondelinge voordracht konden worden gebruikt.

Literaire stijl in orale culturen

Boeken die geschreven zijn voor lezers hoeven niet in een keer te worden gelezen. De stijl en vorm stellen de lezer in staat om te pauzeren en later verder te gaan of terug te bladeren en als dat nodig is een aantal pagina's opnieuw te lezen. Dergelijke boeken zijn niet geschikt voor mondelinge voordracht. Een verhaal, een filosofisch argument of zelfs een reeks richtlijnen met betrekking tot de landbouw – elke tekst met een lineair plot en weinig omhaal van woorden – vereist aanhoudende aandacht die bij mondelinge voordracht moeilijk van een publiek kan worden verwacht. In orale culturen ontstaat een geheel eigen stijl van geschreven teksten.

In Israël en Babylonië waren teksten zogezegd een verlengstuk van de mondelinge voordracht. Daarmee is niet gezegd dat alle teksten van oorsprong orale artefacten waren, maar dat de mondelinge overdracht van teksten de stijl ervan bepaalde – zelfs als die teksten oorspronkelijk geschreven documenten waren. De traditionele teksten uit Israël en Mesopotamië staan vol stilistische technieken uit de mondelinge voordracht zoals ritme, herhalingen, vaste epitheta, vaste uitdrukkingen en verhaallijnen die bestaan uit onderling verbonden maar betrekkelijk onafhankelijke episoden.

Dat geldt zowel voor verhalende als voor vermanende teksten. De aartsvaderverhalen in Genesis bestaan, net als het *Gilgamesj Epos* in de Babylonische literatuur, uit een reeks episoden die een eenheid vormen via de hoofdpersonen van de verschillende verhalen. De rangschikking van de verhalen is eerder nevenschikkend dan onderschikkend.

Vermanende teksten lijken op elkaar. Zowel in de Bijbel als in Babylonië had de morele instructie de mondelinge vorm van spreuken of kernachtige commentaren, verzameld in grotere literaire eenheden op basis van trefwoord of thema. Zelfs Jezus Sirach, die in de tweede eeuw voor Christus leefde, bleef op deze manier schrijven. Ook meer filosofische werken zoals Job en de *Babylonische Theodicee* zijn niet lineair van opzet.⁹ De tekst ontwikkelt zich doordat één thema vanuit verschillende perspectieven wordt benaderd. Moderne lezers van deze werken, die gewend zijn aan de narratieve structuren van hedendaagse romans of de argumentatieve structuur van filosofische analyse, hebben vaak de indruk dat er in deze teksten geen voortgang of ontwikkeling zit.

Mondelinge voordracht was niet de enige functie van geschreven teksten in Israël en Babylonië. Het schrijven speelde ook een rol bij de archivering. Hoewel teksten aanvankelijk uitsluitend fungeerden als geheugensteun voor boodschappers, herauten en barden werden ze later ook wel gebruikt als verlengstuk of zelfs vervanging van het menselijk geheugen. Geschreven teksten konden worden 'geraadpleegd' (om een uitdrukking te gebruiken die werd gevonden in Babylonische colofons). Wat je je niet weet te herinneren, kun je opzoeken. Het gebruik van geschreven tekst als naslagwerk komen we vooral tegen bij teksten met een encyclopedisch karakter, zoals wetboeken en handboeken. De epiloog bij de *Wetten van Hammurabi* beschrijft een ontrecht burger die naar de stèle van Hammurabi gaat om het proces bij te wonen en zijn zaak te onderzoeken.¹⁰ Tijdens de regering van Esarhaddon raadpleegde de exorcist Adadšumušur zijn huisbibliotheek voordat hij de koning de betekenis van een bepaald voorteken meedeelde.¹¹

Wetboeken en handboeken lijken in die zin op elkaar dat beide genres bestaan uit compilaties: in het eerste geval van juridische zaken, in het laatste geval van voortekens, symptomen, formules en dergelijke. Bijbelboeken zoals Leviticus, Psalmen en Spreuken hebben een vergelijkbare structuur. Het zijn compilaties van respectievelijk voorschriften en rituelen, lofzangen en gebeden, en kernachtige gezegden. De afzonderlijke literaire eenheden

zijn met elkaar verbonden als kralen op de draden van genre, doelstelling, hoofdpersonage en veronderstelde auteur van de tekst. De historische boeken van de Bijbel zijn collecties van episoden, terwijl de profetische boeken verzamelingen zijn van orakels en bijbehorende verhalen. Hoewel het hier niet om bloemlezingen gaat zoals in Spreuken, Psalmen of wetboeken met morele regels en rituele voorschriften vormen ook deze boeken een bont geheel van samengesteld materiaal.

Dit alles roept vragen op bij de idee dat we de boeken van de Bijbel moeten zien als zorgvuldig gecomponeerde eenheden met een structuur die in alle onderdelen doorwerkt. De boeken van de Bijbel werden niet geschreven om als eenheid te worden gelezen. Ze lijken op archieven. Bijbelboeken zijn dozen waarin allerlei materiaal is verzameld op grond van de veronderstelling van gedeeld auteurschap, overeenkomst in thematiek of verwante chronologie. De literaire eenheid werd in al deze gevallen door redacteurs aan de tekst opgelegd. Ze is dus in zekere zin kunstmatig. De oorspronkelijke eenheden werden in het redactieproces zodanig herschikt, aangevuld en verbonden dat de illusie van een enkel boek met een eenvoudige boodschap ontstond.

De prijs van geschreven teksten

De vraag waar dit hoofdstuk een antwoord op zoekt is of de vroege Israëlieten, en meer in het algemeen de inwoners van het Nabije Oosten in de prehellenistische tijd, bekend waren met boeken zoals we die nu kennen. Als we deze kwestie vanuit een cultureel-historisch perspectief bekijken, moeten we concluderen dat dit niet het geval kan zijn geweest. Zolang de communicatie van teksten werd beheerst door mondelinge overlevering, was er geen plaats voor boeken.

Het is ook de moeite waard om dit vraagstuk te benaderen vanuit de materiële aspecten van de tekstproductie. Voor de meeste moderne lezers is een boek een fysiek object dat je in een boekwinkel koopt, in een tas mee naar huis neemt, leest en op een boekenplank zet samen met andere boeken. Een boek kan minder kosten dan een goede maaltijd en kan vaak gemakkelijk in één hand worden gehouden, zelfs als het 500 pagina's telt. Het is belangrijk dat we ons bewust zijn van de verschillen tussen de boeken van vandaag en de geschriften uit de Oudheid omdat dat bewustzijn ons idee

van de Bijbel als boek bepaalt. De twee belangrijkste verschillen zijn: (1) het werk dat tekstproductie kostte en (2) de aard van het schrijfmateriaal.

De oorsprong van de moderne boekcultuur gaat terug op het ontstaan van de drukpers. Tot die tijd werden boeken met de hand geschreven. Dat proces was bijzonder arbeidsintensief en de productiekosten waren hoog. Omdat ook het materiaal waarop geschreven werd duur was, kon een gewone individuele lezer zich geen boeken veroorloven. Pas toen het boek in massaproductie werd vervaardigd, werd het betrekkelijk goedkope handelswaar. Doordat boeken betaalbaar werden en in vele exemplaren beschikbaar waren, groeide de vraag en dat leidde tot het ontstaan van een nieuwe leescultuur. Maar zolang geschreven teksten betrekkelijk zeldzaam bleven, was er weinig animo om te leren lezen en schrijven.

Wat betreft de situatie vóór de uitvinding van de boekdrukkunst zijn de productieomstandigheden van middeleeuwse boeken bijzonder leerzaam. Een kopiïst in Parijs had over het algemeen een dag nodig voor het afschrijven van twee pagina's (of vier kolommen). Dat betekende dat het ongeveer vier maanden duurde om een dik boekwerk te kopiëren. Boekenprijzen varieerden enorm, afhankelijk van het manuscript. Het duurste waren de rijk

Middeleeuwse schrijver werkend aan een compilatie

versierde luxueuze boekwerken, het goedkoopst de uittreksels voor studenten. Gemeten naar onze maatstaven waren boeken vaak onbetaalbaar. Wie een boek bezat, bezat een schat. Hoewel de kosten niet verhinderden dat er een bloeiende handel ontstond, bleven boeken voorbehouden aan de hogere klassen. Het in bezit hebben van manuscripten was een teken van rijkdom en ontwikkeling.

Vergeleken met de prijzen van middeleeuwse boeken waren de kleitabletten uit Mesopotamië betrekkelijk goedkoop. De klei waar de schrijvers op schreven kostte niets. De productiekosten voor werken zoals *Gilgamesj* bestonden slechts uit arbeidskosten. In het oude Nabije Oosten kende men geen boeken zoals we die nu hebben, maar schrijvers schreven wel teksten met de lengte van een boek. De standaardversie van het *Gilgamesj Epos* is ongeveer drieduizend regels. Moderne experimenten van assyriologen die hebben geprobeerd om zelf in spijkerschrift te schrijven, geven aan dat de oude schrijvers minder dan een minuut per regel nodig hadden. Dat betekent dat het afschrijven van het gehele *Gilgamesj Epos* niet meer dan vijftig uren moet hebben gekost – en waarschijnlijk nog minder.

Een feitelijke indicatie van de tijd die het kostte om een kleitablet te beschrijven kan worden ontleend aan de colofons van de Oudbabylonische kopieën van *Atraḫasis* uit Sippar. Een zekere Nūr-Aya kopieerde deze tabletten in de tijd dat hij leerling-schrijver was: tablet twee op Shebat 28 in het elfde jaar van Ammišaduqa; tablet een op Nisan 21 van het volgende jaar; en tablet drie in de maand Iyyar van datzelfde jaar. Hij maakte de kopieën waarschijnlijk in zijn vrije tijd, omdat de 21e en de 28e van de maand feestdagen waren, waar men vrij was. Dit toont aan dat je in een enkele dag een tablet van vierhonderd regels kon voltooien.¹² Uitgaande van deze gegevens moet het maken van een kopie van *Gilgamesj* minder dan twee weken werk hebben gekost.

Omdat colofons vaak het totale aantal regels op een tablet vermelden, wordt wel gedacht dat de kopiisten per regel kregen betaald. Er is echter geen ondersteunend bewijs om deze bewering te staven. In het derde millennium voor Christus ontvingen schrijvers hetzelfde maandsalaris als andere mannelijke arbeiders. Bij de aanvang van het eerste millennium was hun status gestegen en ontvingen ze een vergoeding die hoger lag dan het gemiddelde. Als we ervan uitgaan dat een schrijver ongeveer tweemaal zoveel ontving als arbeiders in de meeste andere beroepen, dan moet een compleet afschrift van *Gilgamesj* voor een gemiddelde arbeider een maand-

salaris hebben gekost. Het feit dat schrijfbeambten soms als votiefgeschenk afschriften doneerden aan een tempelbibliotheek wijst erop dat deze tabletten als kostbaar werden beschouwd. Anderzijds waren deze tabletten blijkbaar ook niet onbetaalbaar voor een welgesteld burger.

Verbazingwekkend genoeg waren de Babyloniërs niet bekend met het verschijnsel van handel in boeken – of in beschreven tabletten (als we anachronistisch taalgebruik willen vermijden). Sommige schrijvers hadden hun eigen bibliotheek. Ze verkregen hun teksten door afschriften te maken van moederkopieën uit de tempelbibliotheek. Dit soort afschriften werden gewoonlijk gemaakt door de jongere leden van de schrijversfamilies. Mensen die tabletten verzamelden, deden dat niet voor het geld. Een goed voorbeeld is het geval van Nūr-Aya, die in zijn vrije tijd met veel geduld de *Atraḫasis*-tabletten overschreef. Zelfs Assurbanipal, aan wie we de grootste kleitablettenbibliotheek uit de geschiedenis te danken hebben, verzamelde geen tabletten met zuiver commerciële middelen. Hij liet zijn dienaren tabletten confisqueren of bestelde tabletten bij zijn schrijvers. Laatstgenoemde acquisitiemethode zou je een vorm van kopen kunnen noemen – schrijvers hadden immers recht op salaris – maar hoe dan ook vond de productie alleen in opdracht plaats. Een vrije markt in kleitabletten was er niet.

De vroegste verwijzingen naar het kopen en verkopen van Hebreeuwse boekrollen zijn afkomstig uit de Romeinse periode, dat wil zeggen van na 63 v.Chr.¹³ De prijs wordt zelden genoemd. Wel is er een rabbijns traktaat uit de late Tweede Tempelperiode waarin wordt beweerd dat de prijs van een Thorarol 100 mineh was, wat gelijk staat aan 10.000 zilverstukken.¹⁴ Aangezien de gemiddelde arbeider een zilverstuk per dag verdiende, is dit een buitengewoon hoge prijs.¹⁵ Misschien is het grootspraak – zoals in het boek Handelingen waar de auteur de boeken van de tovenaars in Efeze op 50.000 zilverstukken schat (Hand 19:19).

Een meer redelijke prijs voor een handgeschreven boekrol in een Talmoedverhaal over een weduwe die alleen ‘een wollen deken, een boekrol met Psalmen en een beschadigde rol met Job en Spreuken’ bezat (*b. Git.* 35a) – geschatte waarde: 5 mineh, wat gelijk staat aan 500 zilverstukken. Op grond van deze anekdote zou een nieuwe boekrol van Jesaja ongeveer 200 zilverstukken moeten hebben gekost, wat een inkomen was van meer dan 6 maanden. Een ander Talmoedverhaal vertelt over een dief die een gestolen Thora (in het verhaal aangeduid als ‘het boek’, *spr’*) verkocht voor 80 zilverstukken. De koper

verkoopt het aan een derde partij voor 120 zilverstukken, waarbij hij meer dan 30 procent winst maakt (*b. B. Qam. 115a*). Deze prijs lijkt reëel.

Ook al hebben deze rabbijnse passages slechts beperkte waarde voor het bepalen van de prijs van geschreven boekrollen, ze laten in elk geval zien dat er aan het begin van de jaartelling een bescheiden handel bestond in geschreven teksten. Omdat Joodse schrijvers als schrijfmateriaal leer, papyrus of perkament gebruikten, waren de kosten al gauw hoger dan die van tabletten. Papyrus was het minst kostbaar, maar het feit dat beschreven rollen werden hergebruikt wijst erop dat geen van deze materialen werkelijk goedkoop was. De kosten van een papyrusrol in de Oudheid worden geschat op het equivalent van een of twee weken salaris voor een gemiddelde arbeider. Dat betekent dat de kosten van het schrijfmateriaal hoger waren dan de kosten van het schrijven zelf. In de Romeinse tijd daalde de prijs van de papyrus na beëindiging van het staatsmonopolie en was Palestina in staat om zelf de papyrusproductie te beheren. Overigens laten de rollen uit Qumran zien dat men voor de meer klassieke teksten perkament gebruikte, wat een duurder materiaalsoort was.

Het salaris van een Joodse kopiist lag boven het gemiddelde. In *Ecclesiastes Rabbah* (*Midr. Qoh. 2.17*) zegt Rabbi Meir dat een goede schrijver twee zilverstukken per dag kon verdienen, wat tweemaal zoveel was als het gemiddelde salaris van een gewone arbeider. Als je daar de kosten van het schrijfmateriaal bij optelt, die we eerder schatten op twee weken salaris (dertig zilverstukken), dan moeten de productiekosten van een Jesajarol ongeveer een maandsalaris zijn geweest – ervan uitgaande dat een ervaren schrijver een week nodig had om de tekst te kopiëren. Dertig zilverstukken is aanzienlijk minder dan de tweehonderd zilverstukken die worden genoemd in de passage uit de Talmoed, die we eerder noemden. Is het verschil te verklaren door het gebruik van duurder schrijfmateriaal? We weten niets over de winstmarge, maar die zou weleens een aanzienlijk deel van de prijs kunnen hebben uitgemaakt. De eunuch die Jesaja las op zijn weg terug naar Ethiopië, had de boekrol waarschijnlijk tijdens zijn bezoek aan Jeruzalem gekocht (*Hand 8:26-40*). Wat hij betaalde, weten we niet.

Het lijkt zeer onwaarschijnlijk dat er vóór het hellenistisch tijdvak een handel in boekrollen heeft bestaan. De gegevens die ons ter beschikking staan, wijzen erop dat er pas vanaf de Romeinse tijd handel in boeken ontstond. En zelfs toen waren beschreven boekrollen niet goedkoop. De verplichting die elke Joodse man had om een kopie van de Thora in huis te

hebben was een stimulans voor het kopieerproces, maar leidde niet tot een wijdverbreide aankoop van teksten. Pas in de derde eeuw na Christus werd het persoonlijk in bezit hebben van een Thora algemeen gebruik onder de Joden. Voor de meesten van hen was een Thorarol de enige geschreven tekst die ze bezaten – en die was vaak tegen een aanzienlijke prijs gekocht. De handel in andere teksten dan de Thora bleef beperkt tot schrijverskringen en de hogere lagen van de samenleving waarin lezen en schrijven vanzelfsprekend waren geworden.

De codex en de boekrol

Er is nog een ander aspect van het schrijven in het oude Israël waaruit blijkt dat de boeken van de Bijbel niet kunnen worden gezien als boeken in onze zin van het woord. Het moderne boek is afgeleid van de codex. Een codex is een stapel papyrus- of perkamentvellen die in het midden zijn gevouwen en aan de achterzijde zijn samengebonden. De codexvorm werd pas uitgevonden in de late Oudheid. Het eerste voorbeeld is afkomstig uit de late eerste eeuw na Christus. Omstreeks 300 n. Chr. was de codex net zo gewoon geworden als de boekrol. Spoedig kreeg de nieuwe boekvorm de overhand, terwijl tegelijkertijd het gebruik van boekrollen afnam.

Moderne edities van de Hebreeuwse Bijbel worden uitgegeven als een boek en hebben daarmee dezelfde vorm als een codex. Het succes van de codex is voor een groot deel te danken geweest aan het gebruik van deze boekvorm bij de verspreiding van het christendom. In de periode van de Tweede Tempel was de Bijbel echter nog een verzameling boekrollen – en geen codex. Je zou kunnen denken dat dit slechts een verschil is in uiterlijke vorm. Want hoewel de Bijbel begon als een verzameling boekrollen, kan hij inhoudelijk nog steeds worden gezien als één boek. Maar is dat zo? Daarmee komen we bij de vraag naar de volgorde van de boeken van de Bijbel. Als de bijbelboeken van oorsprong uit losse boekrollen bestonden, wordt de volgorde in de codex tot op zekere hoogte arbitrair. Het besluit om Klaagliederen direct na Jeremia te plaatsen of toe te wijzen aan de Geschriften lag dus in handen van de redacteurs van een bepaalde codex, tenzij de volgorde naar Mesopotamisch gebruik expliciet werd aangegeven door middel van een aanwijzing.

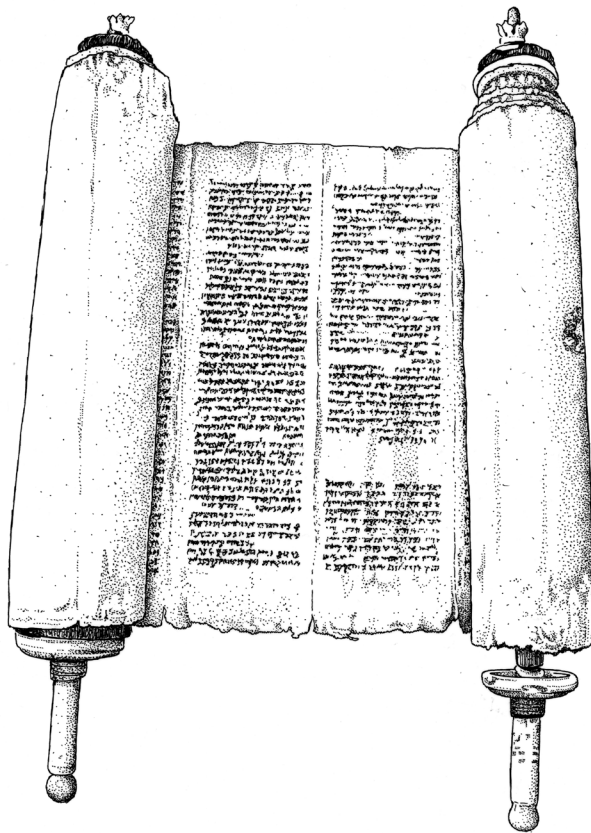
Belangrijker dan de volgorde van de rollen zijn de beperkingen die

schrijvers, redacteurs en lezers werd opgelegd door het gebruik van papyrus en boekrollen. Drie opmerkingen daarover. Ze betreffen (1) de schrijvers, (2) de redacteurs, en (3) de lezers en gebruikers van de tekst.

Bij moderne auteurs zouden we onderscheid kunnen maken tussen schrijvers die hun tekst bedenken tijdens het schrijven, en schrijvers die hun verhaal pas uitschrijven als ze dat in het hoofd hebben. De eerstgenoemde groep is gegroeid sinds de introductie van de elektronische tekstverwerker. In de Oudheid was het gebruikelijk dat auteurs de tekst uitdachten voordat ze hem opschreven. Bewijsmateriaal toont aan dat Hebreeuwse schrijvers gebruikmaakten van potscherven om aantekeningen en ruwe schetsen te maken. Mesopotamische schrijfbeambten gebruikten voor dat doel kleitabletten en wasborden. Schrijvers werden getraind om tekstgedeelten uit het hoofd te leren en hun tekst in gedachten te componeren voordat ze die toevertrouwden aan de papyrus. De boekrol diende als een bewaarplaats voor een afgeronde tekst. De compositie van een tekst ging gewoonlijk vooraf aan het schriftelijk vastleggen van de tekst.

Het gebruik van papyrusrollen als schrijfmateriaal had nog meer consequenties voor de tekst. De codex lijkt op het moderne boek. De boekrol daarentegen had meer weg van een opslagruimte. In het geval van de codex bepaalde de lengte van de compositie de omvang van het boek. In het geval van de boekrol stelde de omvang van de rol grenzen aan de hoeveelheid tekst die kon worden opgenomen. Een gewone rol bestond uit twintig vellen papyrus, wat neerkomt op een gemiddelde lengte van 340 centimeter. Een langere rol vereiste veertig, zestig of zelfs meer vellen. De voordelen daarvan gingen ten koste van de gebruiksvriendelijkheid. Een rol van 10 meter (zestig vellen) was in praktisch opzicht de uiterste grens. Een rol van die omvang was echter niet lang genoeg voor Samuël, Koningen of Kronieken. De reden dat we nu een eerste en tweede boek Samuël, Koningen en Kronieken hebben, heeft te maken met het feit dat de tekst te lang was voor een enkele rol. Inhoudelijk horen Samuël en Koningen bij elkaar. Ze vormen één werk – of één verzameling. De verdeling in vier rollen – of vier ‘boeken’ in onze Bijbel – staat in direct verband met de beperkingen van het schrijfmateriaal. Hetzelfde geldt voor Kronieken, Ezra en Nehemia.

De verdeling van een groter werk over twee of meer rollen is een consequentie van de omvang van een boekrol, maar het omgekeerde geldt ook. Schrijvers schreven uit economische overwegingen vaak een aantal kleinere

Een boekrol en een codex

werken op één boekrol. Een voorbeeld daarvan is de rol van de Twaalf Kleine Profeten. In de rabbijnse traditie stonden deze twaalf werken bekend als één boek in plaats van twaalf (hoewel men het ‘de Twaalf’ bleef noemen). Deze voorbeelden van verdeling of combinatie van rollen illustreren procedures die ook bij andere boeken van de Bijbel een rol zouden kunnen hebben gespeeld. De combinatie van de Eerste en de Tweede Jesaja (gewoonlijk aangeduid als ‘Deuterocesaja’) zou weleens eerder kunnen zijn geïnspireerd door economische overwegingen dan door de gedachte dat het hier om eenzelfde auteur gaat. De grenzen van de literaire compositie hoeven niet samen te vallen met de grenzen van de boekrol. Een boekrol is geen boek.

Ten slotte verschilt de boekrol in nog een ander opzicht van het boek. Bij ons zijn boeken niet alleen bedoeld om te vermaken, te vermanen of te stichten, maar ook als naslagwerken. We zijn gewend dat er nauwkeurig in wordt geciteerd – met verwijzing naar auteur, titel en pagina. Boekrollen leenden zich daar niet voor. Een boekrol afrollen om een bepaalde passage te kunnen vinden, was heel omslachtig en versnelde het slijtageproces. Daarom werd er bij citaten in bijbelse literatuur, en ook onder Griekse en Romeinse auteurs, meestal uit het hoofd geciteerd. Onnauwkeurigheden bij het citeren waren niet ongebruikelijk en de verwijzing naar de auteur of de boekrol – ervan uitgaande dat er een onderscheid bestond – bleef vaak vrij algemeen. De boekrol diende als bewaarplaats voor de tekst. Voor dagelijks gebruik van de tekst raadpleegden mensen hun geheugen.

Spreek over de boeken van de Bijbel is in meer dan één opzicht misleidend. Historisch gezien is de Hebreeuwse Bijbel een verzameling boekrollen, en boekrollen kunnen niet eenvoudig worden gelijkgesteld aan boeken. Het verschil tussen beide is niet eenvoudig een kwestie van uiterlijke vorm. Het beïnvloedt ook de wijze van schrijven, de strategieën van de redactie en de manier waarop lezers de tekst gebruiken.

Hellenistische cultuur en de eerste Joodse boeken

De eerste Joodse boeken in het Hebreeuws, Aramees of Grieks werden geschreven in het hellenistisch tijdvak. Alle geschriften die vóór die tijd werden geschreven, kunnen we moeilijk beschouwen als boeken in de moderne zin van het woord. Joodse boeken die na 300 v. Chr. verschenen, verschillen in die zin van eerdere teksten dat ze meer overeenkomst verto-

nen met het concept van het boek als een enkelvoudig werk dat geschreven is door één auteur en bedoeld is voor een bepaald publiek. Het hellenisme schiep de voorwaarden waaronder dit nieuwe verschijnsel zich kon voordoen. Onder de vele aspecten van dit nieuwe culturele klimaat hebben er drie een bijzondere invloed gehad op de geboorte van het Joodse boek: (1) de opkomst van scholen, (2) de stichting van bibliotheken en (3) het ontstaan van een lezerspubliek.

De aanwezigheid van scholen in prehellenistisch Palestina is met evenveel kracht geponeerd als bestreden. Het is in zekere zin een kwestie van definitie. Niemand twijfelt eraan dat er in de tijd van de monarchie, die eindigde met de wegvoering in ballingschap, zowel aan het hof als in de tempel schrijvers in dienst waren. Omdat er geen schrijfsbeambten kunnen zijn zonder educatie, moet er toen al een soort schrijversopleiding hebben bestaan. Pas in de hellenistische periode ontstonden er in Palestina scholen die een ander doel hadden dan het opleiden van schrijfsbeambten en kopiïsten. De eerste vermelding van een school (*bêt midrāš*) vinden we in Jezus Sirach, omstreeks 180 v. Chr. (Sir 51:23). Volgens de Talmoedische traditie waren er 480 scholen in Jeruzalem (*J. Meg.* 73b), een getal dat nogal hoog lijkt, zelfs voor latere perioden. Niettemin kunnen we ervan uitgaan dat de school van Jezus Sirach een van de vele was. De Joodse scholen ontstonden ten dele uit reactie op de hellenistische politiek van de gevestigde Griekse scholen in de veroverde gebieden. Omdat het lesgeld voor de scholen nogal aanzienlijk was (Sir 51:28), was een formele scholing alleen weggelegd voor de welgestelden. Onder leiding van hun leraren konden leerlingen kennis maken met de klassieken – Homerus in de Griekse scholen, de Wet en de Profeten in Sirachs *bêt midrāš* (Sir 39: 1-3).

Als gevolg van de verspreiding van scholen begonnen ook bibliotheken zich te ontwikkelen. In een brief aan de Joodse auteur Aristobulus uit Alexandrië scheidt een Joodse beambte op over de goed gevulde bibliotheek in de tempel van Jeruzalem. Deze bibliotheek, die door Nehemia zou zijn gesticht, dankte zijn prestigieuze collectie aan Judas de Makkabeeër. Hij had deze collectie van eerder ‘verspreid geraakte’ boeken bijeenverzameld (2 Makk 2:13-14). De collectie in Jeruzalem was niet de enige bibliotheek in Juda. De rollen van de Dode Zee kunnen ook worden beschouwd als een bibliotheek. Er is in elk geval van enkele manuscripten uit deze collectie bekend dat ze niet werden geschreven in Qumran, aangezien ze op paleo-

grafische gronden zijn gedateerd op 250 v.Chr., wat een halve eeuw voor de stichting van Qumran is. Acquisitie van teksten, meestal door aankoop, was het middel voor het aanleggen van een collectie.

Door de educatie die ze verschaften, creëerden de scholen een groeiend lezerspubliek. De bibliotheken leggen daar getuigenis van af. In de orale culturen van de hellenistische tijd waren lezers meestal sprekers die de tekst hardop voorlazen aan anderen. Nu ontstond er een nieuw soort lezer. De nieuwe lezer las in zijn eentje. Soms was het een geleerde die heilige teksten raadpleegde (Dan 9:2) om te kunnen doordringen tot de subtiliteiten en verborgen boodschappen van de tekst (Sir 39:1-3). De lezer kon echter ook een ontwikkelde leek zijn die zichzelf wilde stichten (Hand 8:26-40). Individuen kochten hun eigen exemplaar van de Thora (1 Makk 1:56-57). Het lezerspubliek groeide en er ontwikkelde zich een soort vrije markt voor boeken. De Misjna staat de aankoop van een Thorarol van een niet-Jood expliciet toe, 'tegen marktwaarde' (*m. Git. 4:6*). Boekrollen begonnen in steeds grotere aantallen te circuleren. Overal ontstonden papyrusplantages om in de vraag naar schrijfmateriaal te voorzien.

De Joodse teksten die in de hellenistische periode ontstonden getuigen van de aanwezigheid van een lezerspubliek. Er ontwikkelden zich nieuwe genres als gevolg van het groeiend aantal mensen dat de teksten zelf wilde lezen. Geleerden zoals Prediker en Jezus Sirach stelden hun onderricht op schrift als een soort spirituele nalatenschap. Hun teksten weerspiegelen een persoonlijke benadering die niet eerder voorkwam in de Hebreeuwse literatuur. Jezus Sirach signeert zijn boek zelfs met zijn eigen naam (Sir 50:27).

Een ander genre dat ontstond was het avonturenverhaal, hoewel dat altijd binnen het gezichtsveld van de historische fictie bleef. Het was bedoeld als onderhoudende lectuur, maar had ook een educatief doel. Voorbeelden hiervan zijn de boeken Ruth, Ester, Judit en Tobit evenals bepaalde hoofdstukken uit Daniël.

Ook de apocalyptische literatuur, die geschreven werd onder de naam van befaamde wijzen uit het verleden zoals Daniël of Henoch, was een wijdverbreid genre in de hellenistische tijd. De stijl ervan bevestigt het idee dat dit werk werd bedacht tijdens het schrijven in tegenstelling tot de manier waarop de schrijfbeambten de verzamelingen van de profetische orakels op schrift hadden gesteld.

Al deze nieuwe genres kunnen worden herleid tot eerdere genres: Pre-

diker en Jezus Sirach tot Spreuken; de avonturenverhalen tot de historische verhalen van Genesis, Samuël en Koningen; de apocalyptische literatuur tot de boekrollen van de profeten. Toch kan er geen misverstand over bestaan dat deze werken uit het hellenistische tijdvak iets geheel nieuws representeren. Zowel inhoud als stijl maakt deze werken tot de eerste echte Joodse boeken.

De traditiestroom

In zijn *Einleitung in die griechische Tragödie* definieert Ulrich von Wilamowitz het boek als een tekst die gepubliceerd wordt door een auteur met behulp van een georganiseerde handel in boeken ten dienste van een lezend publiek.¹⁶ Uitgaande van deze definitie is de term *boek* een anachronisme indien hij wordt toegepast op de geschreven documenten uit het oude Nabije Oosten.

Vóór de komst van het hellenisme was de enige tekst die werd verspreid door middel van ‘een georganiseerde handel in boeken’ het Egyptische *Dodenboek*. Deze tekst werd echter niet geschreven door een enkele auteur. Bovendien is het spreken over een ‘lezend publiek’ in dit verband een macaber eufemisme. Kopieën van het *Dodenboek* werden gekocht om in een graf te worden gelegd bij de gemummificeerde dode, zodat de overledene beschermd werd tegen kwaad en het hiernamaals ongedeerd kon bereiken. Dit zogenaamde boek was niet bedoeld om te lezen. Met andere woorden, het enige ‘boek’ uit het oude Nabije Oosten waar echt markt voor was, diende in feite als een amulet. In die zin lijkt het op het *Lied van Erra*, dat een vergelijkbaar doel diende bij het afweren van de pest. Geen enkele tekst uit Mesopotamië werd zo vaak gekopieerd als het *Lied van Erra*. Niet omdat er vraag naar was bij een lezerspubliek, maar omdat een volgens de voorschriften geplaatst exemplaar bescherming bood tegen allerlei kwaad.

Uitgezonderd het *Dodenboek* was er geen handel in boeken in het oude Nabije Oosten. Ook was er geen noemenswaardig lezerspubliek en bestonden er geen boeken zoals we die nu kennen. Misschien zou je *Gilgamesj* en *Jesaja* boeken uit de Oudheid kunnen noemen, maar dan wel boeken tussen aanhalingstekens. Niet alleen lijken de tabletten van *Gilgamesj* en de rollen van *Jesaja* wat hun vorm betreft niet op boeken, maar bovendien past de tekst die ze bevatten niet bij het literatuurconcept dat besloten ligt in het moderne idee van een boek. Deze teksten met de lengte van een boek zijn afkomstig uit een orale cultuur en zijn sterk door die cultuur beïnvloed. In

de vroege Oudheid schreef niemand boeken zoals men in onze tijd boeken schrijft. De eerste boeken verschenen niet voor de hellenistische tijd.¹⁷

Ter vermindering van de misleidende associaties die de term *boeken* oproept is het beter om te spreken over de ‘traditiestroom’. Toen A. Leo Oppenheim deze term muntte, doelde hij op de spijkerschriftliteratuur van Mesopotamië zoals die werd bestudeerd en overgeleverd in de schrijversscholen. Op dezelfde manier is de Hebreeuwse Bijbel een verzameling teksten die door de eeuwen heen geschreven, bestudeerd en gekopieerd werden door schrijvers in Joodse geleerdcentra. Deze teksten waren het collectief eigendom van de schrijversgemeenschap. De Hebreeuwse Bijbel is de nalatenschap van deze schrijvers. Om die erfenis op waarde te kunnen schatten is het noodzakelijk om inzicht te krijgen in hun cultuur. Een cultuur waarin de traditiestroom haar bedding vond.

27-30	160
28	112
28:69	167, 169
28	167, 169
28:1	301-02
28:69	169
28:61	171
28:61	242
28:58	242
28	242
29	167, 242
29:19	242
29:20	171, 242
29:26	242
29:28	172, 241
30	118, 167, 179
30:1-5	181
30:1-13	92
30:1-20	302
30:10	171
30:11-14	181
30:12-13	302
30:12-14	244
31-34	160-67
31	301
31:9	119, 162-63, 183, 242, 295, 297
31:9-13	115
31:10-13	183
31:11	183
31:22	295
31:24-26	108
31:24	295
31:25-26	183
31:26	303
33:8-11	184
33:10	104
34:5-6	308
34:10	302
34:10-12	119, 167

Jozua	44, 56, 145, 255, 274, 293, 295, 298, 301, 310
1:7	274
1:8	20, 306
8:31	172
8:32	295
13:27	303
23:6	172
24	302
24:26	295
24:28-31	145
Rechters	56, 145, 310
2:6-9	145
1:1-36	145
1:1-2:5	145
2:1-5	145
2:6-9	145
8:4-17	303
8:14	19
Ruth	281, 310, 312
1-2 Samuël	44-45, 301, 310
1 Samuël	
1:24-28	99, 101
2:18-21	99, 101
3:1-10	210
3:1-21	99
7:5	210
8:6	210
8:6-8	210
10:25	99, 101, 258, 295
12:19	210
12:23	210
16:13	51
16:14-23	293
21:2-7	296
22:11-19	296

2 Samuël

1:17-27	293
8:17	90
15:4	302
20:25	295
22	139
23:2	51

1-2 Koningen 44-45, 191, 272, 301, 310**1 Koningen**

2:3	172
3	302
3:4-28	50
3:12	51
4:3	295
5:9-14	50
5:13	293
5:13	309
9:14	210
11:1-5	50
12:31	296
15:18	296
19:1-14	210
22:6-28	192
22:8	240
22:8-10	240
22:28	192, 272

2 Koningen

2:1-18	308
4:38	109
6:1	109
12:10-16	91
14:6	172
16:8	296
16:10-16	198
16:20	296
17:37	295
18:17-37	91

18:18	90
18:26	112
19:1-7	91
19:2	90
22	90
22	97
22-23	48
22:3-7	91
22:11-20	48
22:8	99
22	159
22-23	163, 177, 205, 240
22	258, 292
22:3	303
22:8	177
22:11	177
23:1-3	169
23:2	171, 177
23:2	168
23:3	171, 177
23:19	296
23:21	168, 171, 177
23:24	177
23:24-25	99
23:25	172
23:25	184

1-2 Kronieken 44, 310, 312**1 Kronieken**

9:1	131
9:2	297
9:17-27	296
9:33-34	296
13:2	297
15:2	296
15:4	297
15:11	297
15:14	297
15:16-22	296

16 49, 296
16:36 139
18:16 295
23:2 297
23:4 296
24:6 103, 296-97
24:16 99
25:2 49
25:8 101
26:29-32 296
29:29 131, 248

2 Kronieken

5:3-6 296
5:24 296
7:6 296-97
8:14 296
9:29 248
12:15 248
13:9-10 297
13:22 131
17:9 92
17:7-9 120, 270, 296
19:8 296
20:14-19 296
20:34 131
24:5-6 296
25:4 172
26:22 50, 248, 295
29:26-30 296
30:21-27 296
31:19 297
32:9-16 198
32:17 198
32:32 131, 248
34:9 296
34:12-13 296
34:13 91, 296
34:26 296
35:12 172

35:14 297
35:25 45, 50, 131, 248
35:27 45
36:9-10 175

Ezra 30, 57, 91, 102, 107-08, 116, 163,
188, 254, 268-72, 275, 276, 279,
281-82, 298, 310, 312, 317

2:36-42 297
6:1 258
7:6 91, 269
7:11 91
7:12 91
7:21 91
7:21-22 91
7:24 297
7:25 91
7:14 188, 269
7:25 188
7:26 269
3:8 296
3:10 296

Nehemia 30, 33, 91, 107-08, 116-17, 188,
254, 257, 262, 279, 281-82, 298,
310, 312

6:7 246
7:39-45 297
8 296
8:7-8 57, 92
8:13-18 116
9 296
10:18-24 297
10:38 296
10:38-39 298
11:17 296
12:37 298
13:1-2 172
13:5 107
13:10-14 298

Ester	34, 57-58, 114, 262, 279-81, 310, 312	53	139
		60:8	195, 303
		60:8-14	139
Job	17, 23, 27, 47, 56, 130, 208, 279, 281, 293, 311	62	49
		69	208
3:3-26	303	72:20	48
4:12-16	298	72	49
11:7-8	302	72:1-4	302
19:24	293	72:15	302
28	244	72:18-20	138
31:35	112	73-83	49
38	111, 134	73-89	49
		77	49
Psalmen	23-24, 27, 48-49, 51, 56, 61, 92, 94-95, 100, 111, 114-115, 124, 130-32, 138-39, 208, 210-12, 268, 276-80, 293, 296, 298, 311-12	84-85	49
		87-88	49
		88	49
		89	49
1-41	139	89:53	138
1-2	49	90	49
1:1-2	277	90-106	49, 139
1:2	20, 49, 116, 278, 306	95	293
1:5-6	277	106	139
2	293	106:48	139
3-41	49	107-149	49
14	139	107:43	93
18	139	108:8	195, 303
20	148-49	108:8-14	139
20:2-4	300	111:10	297
25	111	119	111, 115, 119
25:7	111	119:18	119
25:9	111	119:27	119
34	130	119:99	101, 109
34:12	130	127	49
39	49	135:10	115
41:14	138	148	134
42-49	49	149:9	112
42-72	49	150	49
45	113, 131		
45:2	90		
50	49		

Spreuken	23-24, 27, 35, 48-49, 57-58, 93-94, 100, 113, 132-33, 148, 268, 271, 276-80, 311-12	197-99, 220-21, 246, 248-49, 255, 274, 295, 303, 308, 311-12
1-9	49	1:1 248
1:1	49, 132, 277	2:1 248
1:5-7	277	2:2-5 138
1:6	50, 278	2:3 138
1:7	93	2:12 138
3:3	113	2:19 138
4:5	92, 117	2:22 138
4:7	92	2:29 138
5:12-14	101, 109	2:31 138
7:3	113	3:18-23 111, 299
8	148	6 248
10:1	49, 132	6:6-7 100, 193
10:1-22:16	50	8:1 198, 248, 295
17:6	117	8:1-2 100
22:17	50, 132	8:2 97
22:17-24:22	49, 148	8:8-9 241
22:19	148	10:1 20
22:20	148	22:15 90
24:23	50, 132	29:18 20
25	132	30:8 248, 303
25:1	50-51, 94, 132	36-39 57
25-29	49	40-50 174
30:1	50, 132	50:4 110
30:3-4	302	50:1 112
31:10-31	130, 297	66:21 115
31:1	50, 132	66:19 309
Prediker	34, 57-58, 113, 116, 123, 130, 280, 311	Jeremia 6, 9, 13, 22, 29, 41, 45, 47, 49-50, 57, 59, 89-90, 92, 95-96, 100, 107, 116, 124-25, 127-28, 137-38, 46-47, 156, 159, 191-93, 197, 199-200, 202-21, 240-41, 243, 245-46, 248-49, 272, 274-75, 292, 295-96, 299-300, 303, 306, 311-12, 316
7:1	113	1-25 213
5:1-6	116	1 209
12:12	123	1:1 240
Hooglied	49-50, 57-58, 280, 311-12	
Jesaja	9, 17, 27-28, 32, 35, 42, 50-51, 57-58, 95, 114-16, 131, 174, 184, 191,	

1:4	209	14:11	210
1:4-10	209	15:1-3	210
1:4-19	207	15:10	210
1:6	210	15:10-21	207
1:9	100, 193, 209	15:11	210
1:11-19	2009	15:16	209
1:17	209	15:17	211
1:18-19	209	15:18	211
2:1-4:2	220	15:20	209
2	137-38	17:14-18	207
2:8	92, 97	17:17	209
2:8	220	18:18	107, 136, 202
2::36	220	18:18-23	207, 210
3:8	112	18:20	210
6::9	211	20:1-3	296
6:9-11	207	20:1-6	202
6:10	210	20:7-18	207
6:11	211	20:8	210
6:23	212	20:9	211
6:22-24	212	20:10	210
6:24	212	20:14-18	210, 303
6:27-30	207	21:1-7	215
7	127, 213-14, 303	22:18-19	219
7:1-12	100, 214	23:5-6	146
7:12-15	99, 128	23:30	60
7:16	210	24:1-10	215
7:26	241	25:1	146
8:8	90, 97, 99, 107, 159	25:15-29	212
8:8-9	48, 89, 92, 107, 161, 243, 306	25:8-11	212
9:1	210	25:1	219
9:1-6	207	25:1-13	214, 219-20
9:22-23	107	25:13	213, 246
9:22-23	107	26-45	215, 218
10:12-16	212	26	127, 213-14, 303
11:1-14	214	26:1	192
11:14	210	26:1-2	100
11:18-21	21	26:4-6	99
11:18-12:6	207	26:6	128
11:21	211	26:9	128
12:6	210	28	303

29:10	146, 219
26:17-19	192, 195, 210
26:18	193, 272
29:1-3	199
29:4-9	199
29:4-23	199
29:17	215
29:24-28	202
30	218
30:1-4	303
30:2	246, 295
30-31	215, 303
31-33	218
31:35-37	146, 219
32:6-15	96
32:9-15	112
32:10-12	97
33	215
33:5-6	219
32:12	96
33:14-26	146, 218
33:15-16	146
34:8-22	214
35	216
36	90, 96, 204, 206, 245, 124, 192, 203, 214, 245
36:1-2	219
36:1-10	22
36:10	333
36:2	205
36:4	124
36:10	96, 100
36:18	90, 192
36:23	90, 192
36:26	204
36:27-32	206
36:32	301
36:29-30	219
36:30	219
36:32	192, 204-05, 215

37	90
37:3	215
37:3-10	215
37:11-21	215
38:1-28	215
43:2	90
43:2-3	204
45:1	246
45:1-5	204
46-51	212-13, 215
48:40-41	212
49:7-22	212
49:30	212
49:32	212
50-51	212
50:13	212
50:40	212
50:41-43	212
50:43	212
50:44-46	212
51:15-19	212
51:59	95
51:60	246

Klaagliederen 29, 45, 50, 57, 131, 138, 248, 312

Ezechiël 47, 57-58, 99-100, 105, 109, 174,
176, 183-84, 193, 245-46, 274,
292, 295, 311-12

1:2	99, 193
2:8-3:4	100, 193, 246
7:26	136
8:1	109
9:2	90
9:3	90
14:14	46
24:2	295
26:1	303
27:12-24	299
29:17	303

30:20	303
31:1	303
32:1	303
32:17	303
37:16	295
36:20	295
40-48	105, 174
43:11	295
44:15	105
44:23-24	105
44:10	105
44:13	106
44:16	106
Daniël	34, 47-48, 57-58, 116, 119-20, 198, 220-21, 246-48, 274, 276, 279-80, 295, 312, 318
1-6	46
1:4	247
1:17	247
2:28	247
2:47	247
3:52-90	134
5:1-29	198
5:5	198
7-12	46, 221
7:1	46, 248, 295
9	116
9:2	17, 34, 119, 246, 248, 275
10:21	248
11:33	120
12:1	248
12:4	248, 280
Hosea	93, 95, 99, 195, 220, 272, 277, 311-12
7:11	220
8:12	97, 99, 295
14:10	93, 247, 277-78

Joël	246, 308, 311-12
Amos	95, 184, 195, 201-02, 272, 311-12, 316
1:1	248
6:5	293
7:9	202
7:10-11	100
7:10-17	201
7:11	202
7:13	100, 296
7:17	100
Obadja	308, 311-12
1-4	212
5-6	212
12-13	212
17	212
Jona	212, 308, 311-12
2:3-10	212
Micha	95, 192-93, 195, 210-11, 272, 311- 12
1-3	195
1:2	192, 195, 272
1:9	211
1:14	211
2:6	211
3	195
3:12	193, 195, 272
4:1-5	138
7:1-6	211
7:1	211
7:5-6	211
Nahum	311-12
1	248

Habakuk 22, 197-98, 295, 311-12

1:1 248

2:2 22, 198, 295

2:3 248

Sefanja 202, 215, 311-12

Haggai 116, 246, 275, 311-12

Zacharia 147, 219, 246, 272, 275, 311-12

3-4 147, 219

6:9-13 147, 219

9:1 272

9:13 309

Maleachi

1:1 272

2:1-9 106

2:6-7 106, 136

2:7 296

3:1 50, 272

3:22-23 273

3:22-24 246, 302

3:22 274

Tobit 34, 310

Judit 34, 310

Ester 34, 310, 34, 57-58, 114, 262, 279-81, 310

1-2 Makkabeën

257, 310, 312

1 Makkabeën

1:56-57 34

12:9 17

14:49 259

2 Makkabeën

1:10-2:18 257

2:13 259, 293

2:13-14 33

2:13-15 257-59, 262

Wijsheid van Salomo 311

Jezus Sirach 23, 33-35, 43, 51, 65, 92, 110, 112-13, 117-19, 130, 182, 244, 246, 262, 264, 274, 276, 279-80, 291, 298, 306, 311, 318

1:26 306

6:37 306

15:1 306

19:20 306

24 182, 244

24:9 244

24:23 244

24:33 293, 298, 306

38:24 117

38:31-39:5 118

38:34 92

39:1 118

39:1-3 33-34, 114

39:1-8 119

39:6-11 119

39:4 65, 112

43 134

48:10 246, 274

48:22-25 246

49:7-10 246

49:10 274

50:27 34, 43, 51, 130

51:13-20 297

51:23 33, 110, 130

51:28 33, 117

Baruch 48, 312

Matteüs

16:21	297
20:2	292
20:18	297
21:15	297
23:2	185

Lukas

5:17	107
7:30	107
9:22	297
19:47	297

Johannes

11:51	163

Handelingen

2:30	293, 309
4:25-26	293
7:53	245
8:30	20
8:26-40	27-28
19:19	27
22:3	109

Hebreeën

2:2	245
4:7	293

Verantwoording van de auteur

De gelegenheid om dit boek te schrijven dank ik aan het bestuur van de Universiteit van Amsterdam, dat me na mijn termijn als decaan van de faculteit der Geesteswetenschappen een sabbatical gunde. Dit verlot gaf me de gelegenheid om me te verdiepen in een onderwerp dat mijn belangstelling had gewekt sinds de voltooiing van mijn boek *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel*, dat in 1996 verscheen. Ik besloot mijn aandacht te richten op de schrijvers en geleerden van het oude Nabije Oosten in een poging om de sociale context te begrijpen van de religieuze geschriften die ze hadden vervaardigd. De Hebreeuwse Bijbel fungeerde daarbij als focus van mijn onderzoek.

Terwijl mijn eigen gedachtegang zich ontwikkelde werd duidelijk dat ik werkte aan een inleiding op de Bijbel. Studenten en docenten zijn vertrouwd met dergelijke inleidingen, maar de inleiding die mij voor ogen stond verschilde van andere boeken uit dit genre. Ik verkende de schrijverscultuur van het Oude Nabije Oosten om een beter inzicht te krijgen in de totstandkoming van de Bijbel. De verschillende boeken van de Bijbel waren voor mij minder belangrijk dan de sociale en intellectuele achtergrond van de schrijvers daarachter. De gerichtheid op het schrijversmilieu opende nieuwe wegen in de benadering van de Bijbel.

Ik deed mijn onderzoek aan het NIAS (Netherlands Institute of Advanced Studies) te Wassenaar en aan het NINO (Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten) te Leiden. De intellectueel stimulerende omgeving droeg veel bij aan het plezier van het denken en schrijven. Enkele collega's lazen verschillende gedeelten van het manuscript; Joris Borghouts, Christopher Rollston, Mark S. Smith en Marten Stol hebben me behoed voor ernstige fouten, nuttige suggesties gegeven en voorzien van een reeks literatuurverwijzingen.

Schrijven is soms een eenzame aangelegenheid. Daarom ben ik dankbaar dat ik een aantal mensen om me heen heb die ik als vrienden en intellectuele sparringpartners beschouw. Mijn gesprekken met Peter van

Rooden, Mark Smith en Liz Bloch-Smith waren soms zo diepgaand dat het moeilijk is om uit te maken wie de auteur was van bepaalde ideeën die ik uiteindelijk als de mijne beschouwde. Hoewel ik verantwoordelijk blijf voor alles wat er in dit boek staat, zijn de betere ideeën waarschijnlijk van hen afkomstig.

Literatuur die na de voltooiing van het manuscript eind 2005 is verschenen, is niet opgenomen in de bibliografie.

Amsterdam, december 2006

Verantwoording van vertaling en bewerking

Bij de vertaling en bewerking van dit boek is de hoofdtekst nauwelijks gewijzigd. Hier en daar zijn wat zaken verduidelijkt met behulp van noten om de tekst toegankelijk te houden voor een breed publiek. De noten, die in de Amerikaanse uitgave een groot deel van het boek in beslag nemen, zijn in deze uitgave ingekort. De Nederlandse uitgave is daarentegen verrijkt met een aantal illustraties. Verder zijn aan deze uitgave een tijdtabel, een overzicht van de versies van de Hebreeuwse canon en een literatuurwijzer toegevoegd. Het trefwoordenregister is in de Nederlandse uitgave vervangen door een register met verwijzingen naar bijbelcitataten.

De onvergelijkbaarheid van ons huidige schrijversbegrip met dat van de Oudheid wordt in dit boek voortdurend onderstreept. Het Engelse woord *scribe* uit de oorspronkelijke uitgave geeft het antieke begrip beter weer dan het Nederlandse woord *schrijver*. Ik heb er daarom bij de vertaling van het woord *scribe* voor gekozen om de (onvermijdelijke) vertaling *schrijver* af te wisselen met keuzes als *schrijfbeampte*, *beroepsschrijver*, *hofschrijver* of *tempel-schrijver*. Een enkele keer heb ik het woord *schriftgeleerde* gebruikt. Het Engelse *writer* is consequent vertaald als *auteur*.

Het Hebreeuwse woord *sōparim* (schrijvers) is in deze vertaling getranscribeerd als *sōfarim* omdat deze term bekendheid geniet als technische term voor de Hebreeuwse schrijvers of schriftgeleerden. *Deuteronomistic* heb ik in verwijzingen naar het boek Deuteronomium vertaald als *deuteronomisch*. De vertaling *deuteronomistisch* is gebruikt in gevallen waarin gerefereerd wordt aan het Deuteronomistisch Geschiedwerk (zie noot 7 in hoofdstuk 6).

Anders dan het Groene Boekje voorschrijft hebben we gemeend om de woorden *Joods* en *Joden*(*dom*) consequent met een hoofdletter te schrijven. In veel gevallen was het namelijk niet mogelijk om onderscheid te maken tussen Joden als etnische groep en joden als religieuze groepering.

Ten slotte wil ik de auteur bedanken voor het nakijken van deze vertaling en bewerking van zijn inspirerende en baanbrekende boek.

Karl van Klaveren